

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE NİSPET EKİNİ KARŞILAMA YOLLARI

Enfel DOĞAN*

The Ways of Naming Relative-Suffix in Turkey-Turkish

Abstract: Relative suffix “-i” has been used for to make adjectives which has relation with nouns from words of Arabic and Persian origin. In Ottoman Turkish, as relative adjectives taken from directly Arabic are used, by giving relative-suffix to words of Arabic-Persian origin, also new adjectives has been derived. In times, this suffix is also added to some Turkish words (e.g. altunî, demirî, kurşunî, gümüşî), therefore the number of relative adjectives in Turkish tongue greatly impoverished. During Republic era, within the paralel of “Language reform” also the adjectives with relative-suffixes “-i” were tried to be adapted to Turkish language. In this effort, a great success has been achieved too. In this study, by probing Türkçe Sözlük (TDK Yayınları, Ankara 1998) Turkish suffixes substituting relative-suffix “-i” and their functions are described, then by classifying them it is tried to be reached a conclusion.

Keywords: Turkish, grammar, linguistics, adjective, relative-suffix

1. 751 senesindeki Talas Savaşı sırasında İslâmiyet ile tanışan Türkler, özellikle Karahanlılar zamanında topluca Müslüman olmaya başlamış ve yeni bir medeniyet dairesine girmişlerdi. Fakat Türkler başlangıçta, Arapça ve Farsçaya kapılarını sonuna kadar açmamışlardı. Meselâ, İslâmiyeti halka öğretmek için telif edilen Kur’an tercüme ve tefsirlerinde neredeyse birebir çeviri yapabilmişler, yazdıkları eserlerde “çalap, tañrı, ugan, yalvaç, sevi, kul

* Arş. Gör., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

vs.” gibi dinî içerik taşıyan birçok Türkçe kelimeyi başarıyla kullanmışlardı.¹ Ne yazık ki Türkçe bu üstünlüğünü yıllar geçtikçe kaybetmiş, hâkimiyet Arapça ve Farsçanın eline geçmişti. Anadolu Selçuklularında devlet ve ilim dili Arapça, edebî dil de Farsça olmuştu. Anadolu Türkçesinin sağlam temellerini atan Yunus Emre'nin şiirlerinde bile Arapça-Farsça kelimeler ağırlıklı yer tutmaktaydı.²

Osmanlılar da ihtiyaç duydukça bu dillerden kelimeler almış ve lisanlarını bir imparatorluk dili hâline getirmişlerdi. Cemil Meriç'in ifadesiyle “Türk'ün kılıcı ülkeler fethederken, zekâsı da kelimeler fethetmişti.”

Osmanlı Türkçesinde doğrudan doğruya Arapçadan alınan nispet sıfatları kullanıldığı gibi, Arapça-Farsça kökenlere nispet eki getirmek suretiyle yeni sıfatlar da türetilmiştir. Zamanla Türkçe kelimelere de bu ek getirilmiş (altunî, demirî, kurşunî, gümüşî gibi), böylece Türkçedeki nispet sıfatlarının sayısı epey kabarmıştı. Tanzimattan sonra Batıdan dilimize girmeye başlayan kelime ve terimlere Arapça karşılıklar türetilmiş (mefkûre vs.), hatta Lâtin kökenli kelimelere bile nispet -î'si getirilmiştir (fizikî, elektrikî gibi). Aydınlarımız yabancı kelimelere karşılık bulurken, Türkçenin işlek eklerini kullanmaktan uzak duruyorlar, Arapça şekilleri tercih ediyorlardı.

Cumhuriyet devrine bu minval üzere girilmiştir. İstiklâl Savaşı'nın kazanılmasından sonra Atatürk, inkılâplara başlamış, 1928'de harf devrimini, 1932'de Türk Dili Tetkik Cemiyetinin kurulmasıyla da dil devrimini gerçekleştirmiştir. Dil devriminin esasını, Türkçenin yabancı kelime ve eklerden arındırılması fikri teşkil etmekteydi.

Büyük hızla başlayan komisyon çalışmaları sonucunda Eski Türkçede *kumsal* ve *uysal* kelimelerinde görülen -sal/-sel eki³, fonksiyonu genişletilip Türkçenin yeni nispet eki olarak kabul edilmiştir. Fakat mesele ilmî olarak gereği gibi tartışılmamış, bu ek, isimlere (anıtsal, bilimsel, toplumsal vs.), fiillere (eğitsel, görsel, işitsel vs.); hatta bazen de yabancı menşeli kelimelere (tarihsel, hukuksal, zihinsel vs.) getirilerek Türkçeye ve onun dil mantığına uymayan tasarruflarda bulunulmuştur.⁴ Bu ek üzerinde o dönemde büyük tartışmalar yapılmıştır.⁵

¹ bk. Muhammet Yelten, "Anadolu Sahasında Yazılmış Sure Tefsirleri ve Bu Tefsirlerin Türk Dili Açısından Önemi", *İlmî Araştırmalar* 9, İstanbul 2000, s. 249-254.

² Mustafa Özkan, "Yunus ve Çağdaşlarının Türk Diline Hizmetleri", *Tarih İçinde Türk Dili*, İstanbul 1997, s. 153-160.

³ Bu ekin kökeni için, bk. Hasan Eren, "Yeni Bir Ek: -sal/-sel", *Türk Dili*, 580 (Nisan 2000), s. 4.

⁴ Bu ek üzerinde hem doğrudan konumuz olmadığı için, hem de bu makalenin paraleli bir makalede derinlemesine inceleme yapacağım için daha fazla durmayacağım.

⁵ Bu tartışmalar için bk. *Türk Dili İçin, Türk Basınında Çıkan Türk Dili ile İlgili Makaleler*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, I-V, Ankara 1966-1967.

1943 yılında Tahsin Banguoğlu *Ülkü* dergisinin 32, 34 ve 39. sayılarında “Arapça Nispet Sıfatlarını Türkçeleştirebiliriz” başlıklı bir makale yayımlar ve konuyu derinlemesine inceler. Ona göre nispet konusunda -sal/-sel ekine dört elle sarılmak yanlıştır. Çünkü dilimiz Arap nispet şeklini bir biçimde karşılamıyor; hem farklı nispet manaları ifade eden ekler, hem de isimleri sıfatlaştıran Türkçe terkip (tamlama) şekilleri ile nispet anlamlarını ifade ediyordu. Bu meyanda nispet -î’sinin her bir fonksiyonu için -li, -ce, -ci, -lik, -den, -sı vs. ekleri kullanılabilir. Özellikle -sı eki geliştirilebilir, zamanla bütün fonksiyonları üzerinde toplayan bir ek hâline getirilebilirdi. Belirtisiz isim tamlamalarıyla da nispet ifade edilebilirdi.⁶ Banguoğlu bu görüşlerini daha sonra yine gündeme getirecekti.⁷

Ömer Asım Aksoy da *Türk Dili* dergisinde yazdığı iki mühim makalesinde nispet eki problemine ve çözüm yollarına temas eder.⁸ Aksoy bu makalelerde Banguoğlu’nun yazılarını temel almış; fakat daha ayrıntılı ve önemli teklifler sunmuştur. Ona göre Türkçede ek, kelime ve edat olarak tam otuz farklı şekilde nispet ifade edilebilir. Mantık basit ve kolaydır: “Aynı anlama gelen sözlerde bazen bir dil, ek kullandığı halde, başka dil kullanmıyor. Bazen de bir dildeki ek, başka dile onun karşılığı sayılmayan bir ekle çevriliyor.” Nitekim Aksoy’un bu görüşleri, genel yazmanı olduğu Türk Dil Kurumunun neşrettiği *Türkçe Sözlük*’te uygulamaya konmuş ve çeşitli yollarla sözlükteki Arapça nispet -î’li kelimelerin sayısı azaltılmıştır.

2. Sözlük anlamı “bağlılık, ilgi” demek olan *nispet* kelimesi terim olarak bir dil bilgisi ögesidir, çok fonksiyonel bir ektir. Arapça ve Farsça isimlerden, bağlandığı isimle ilgili sıfatlar yapmaya yarayan⁹ bu ek, memleket, şehir, aile ve millet isimlerine gelerek, şahısları onlara nispet eden sıfatlar teşkil eder.

Osmanlı Türkçesinde pek çok kullanılmış olan nispetli kelimeler (ism-i mensuplar), isim ve mastarlara şeddeli ve tenvinli bir *ye* (-iyyün) getirilmek suretiyle yapılırlar. Osmanlı Türkçesinde tenvin ve şedde kaldırılır, *ye* uzun *i* (-î) olarak okunur. *Fikrî, askerî, ilmî, beşerî, seferî* gibi.

Kendisine nispet eki gelen kelimenin sonundaki yuvarlak veya uzun *te* harfi zâid ise atılır, ek aslî üçüncü harfe eklenir. *Ticâret-ticârî, sûret-sûrî, idâre-idârî, tecrîbe-tecrübî, millet-millî* gibi.

Sonu *hâ-i resmiyye* (-al-e), *uzun elif* ve *vav veya ye'den gelme elif* ile biten kelimeler nispet ekini -vî olarak alır. *Ankara-Ankaravî, Burûsa-Burûsevî,*

6 Tahsin Banguoğlu, “Arapça Nispet Sıfatlarını Nasıl Türkçeleştirebiliriz”, *Ülkü*, S. 32, 34, 39 (1943).

7 bk. Tahsin Banguoğlu, *Dil Bahisleri*, İstanbul 1941.

8 Ömer Asım Aksoy, “Ya-yı Nisbîyi Türkçeye Çevirme Yolları”, *Türk Dili*, V, 49 (Ekim 1955), s.4-8; a. mlf., “Nisbet Anlamları”, *Türk Dili*, VI, 66 (Mart 1957), s. 315-318.

9 Zeynep Korkmaz, *Grammer Terimleri Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara 1992, s. 112.

Edirne-Edirnevî; semâ-semâvî, beyzâ-beyzâvî, sahrâ-sahrâvî; mânî(â)-mânevî, İsí(â)-İsevî, Mûsî(â)-Mûsevî gibi.¹⁰

Arapçada başlangıçta sadece memleket, şehir nispeti ifade eden bu ek, gelişerek menşe, meslek, haizlik, mahsusluk, alâka, lâyıklık, benzerlik gibi farklı münasebetlerle her türlü mücerret ve müşahhas isimlerden nispet sıfatları yapabilen bir ek olmuştur. Bu ekin ilk fonksiyonları bizdeki -lı/-li eki karşılığıdır; fakat -li eki böyle bir gelişmeye mazhar olamamıştır.¹¹

Bu makalede *Türkçe Sözlük*'te (Ankara 1998) nispet -î'sine hangi ek, kelime ve edatlarla ve nasıl karşılıklar verildiği incelenmiş, buna göre belirlenen bir şablon ortaya konmuş ve bütün örnekler işlev ve yapı özelliklerine göre düzenli bir şekilde sıralanmıştır. Ayrıca son bölümdeki "Sonuç" kısmında da çalışma bir neticeye bağlanmaya çalışılmıştır.

3. TÜRKÇE SÖZLÜK'TEKİ NİSPET -İ'Lİ KELİMELEK VE KARŞILANMA ŞEKİLLERİ

1. "ile=>-IA ilgili olan" şeklinde karşılama.

abidevî	anıtla ilgili olan	kitabî	kitapla ilgili olan
adalî	kasla ilgili olan	lâfzî	sözle ilgili
adlî	adaletle ilgili olan	maddî	madde ile ilgili olan
ahlâkî	ahlâkla ilgili olan	maî	suyla ilgili olan
ailevî	aile ile ilgili olan	malî	mal ve parayla ilgili olan
aklî	akılla ilgili olan	mantıkî	mantıkla ilgili olan
Arabî	Araplarla ilgili olan	marazî	hastalıkla ilgili olan
Arî	Arî halkı ile ilgili olan	mecazî	mecazla ilgili olan
asabî	sinirle ilgili olan	meslekî	meslekle ilgili olan
askerî	askerle ilgili olan	meşrutî	meşrutiyetle ilgili olan
aynî	gözle ilgili olan	mıknatısî	mıknatısla ilgili olan
Azerî	Azerî halkı ile ilgili olan	midevî	mide ile ilgili olan
bahrî	denizle ilgili olan	milâdî	milâtle ilgili olan
basarî	görme ile ilgili olan	millî	milletle ilgili olan
bedenî	bedenle ilgili olan	mimarî	mimarlıkla ilgili olan
beledî	şehirle ilgili olan	mülkî	bir ülkeyle ilgili olan
bendegî	köle ile ilgili	nakdî	parayla ilgili olan
berrî	kara ile ilgili olan	naklî	taşımaya ilgili olan

¹⁰ Faruk Kadri Timurtaş, *Osmanlı Türkçesi Grameri*, İstanbul 1995, s. 209.

¹¹ Tahsin Banguoğlu, "Arapça Nispet Sıfatlarını Nasıl Türkçeleştirebiliriz", *Ülke*, S. 32 (1943), s. 4.

beşerî	insanla ilgili olan	nefsanî	... beden arzularıyla ilgili olan
cehennemî	cehennemle ilgili olan	nebevî	Hz. Muhammed ile ilgili olan
cenubî	güneyle ilgili olan	nisaî	kadınla ilgili olan
cerrahî	cerrahlıkla ilgili olan	örfî	örfle ilgili olan
cevvî	gökle ilgili olan	rahmanî	Tanrı ile ilgili olan
cezaî	ceza ile ilgili olan	riyazî	mat. ve geometri ile ilgili
cinaî	cinayetle ilgili olan	ruhanî	ruhla ilgili olan
cinsî	cinsiyetle ilgili olan ...	ruhî	ruhla ilgili olan
cismanî	cisimle ilgili olan	Rumî	Anadolu ile ilgili olan
coğrafi	coğrafya ile ilgili olan	rustaî	köyle ilgili olan
dahilî	içle ilgili olan	semavî	göklerle ilgili olan
demevî	kanla ilgili olan	sıhhî	sağlıkla ilgili olan
derunî	içle ilgili olan	sınaî	sanayi ile ilgili olan
devrî	devirle ilgili olan	siyasî	siyasetle ilgili olan
dinî	din ile ilgili olan	sultanî	sultanlarla ilgili olan
dünyevî	dünya ile ilgili olan	şahsî	kişiyle ilgili olan
edebî	edebiyat ile ilgili olan	şakulî	çekülle ilgili olan
esasî	esas ile ilgili olan	şarkî	doğu ile ilgili olan
ezanî	ezan ile ilgili olan	şehevî	şehvetle ilgili olan
felsefî	felsefe ile ilgili olan	şehvanî	şehvetle ilgili olan
fennî	fenle ilgili olan	şeklî	biçimle ilgili olan
ferdî	fertle ilgili	şemsî	güneşle ilgili
fer'î	ayrıntılarla ilgili	şer'î	şeriatle ilgili
fikrî	düşünceyle ilgili olan	şeytanî	şeytanla ilgili olan
fitrî	yaratılışla ilgili olan	şimalî	kuzeyle ilgili olan
garbî	batı ile ilgili olan	tarihî	tarihle ilgili olan
harbî	savaşla ilgili	tasavvufî	tasavvufle ilgili olan
haricî	dışla ilgili olan	tasvirî	tasvirle ilgili olan
havaî	havayla ilgili olan	terbiyevî	eğitimle ilgili olan
hayatî	hayatla ilgili olan	tatbikî	uygulama ilgili olan
hayvanî	hayvanla ilgili olan	tecrübî	denemeyle ilgili olan
hazarî	barışla ilgili olan	tedafû	savunmayla ilgili olan
hukukî	hukukla ilgili olan	temsîlî	temsille ilgili olan
hükmî	hükümle ilgili olan	terkîbî	taamlama ile ilgili
ırkî	ırkla ilgili olan	teşriî	yasamayla ilgili olan
içtimaî	toplumla ilgili olan	tezyinî	bezemecilikle ilgili olan
idarî	yönetimle ilgili olan	tıbbî	tıpla ilgili olan

iltihabî	iltihapla ilgili olan	ticarî	ticaretle ilgili olan
ırsî	soyla ilgili olan	uhrevî	ahiretle ilgili
irticaî	gericilikle ilgili olan	ulvî	gökle ilgili olan
işarî	işaretle ilgili olan	vatanî	yurtla ilgili olan
İslâmî	İslâm ile ilgili olan	vicdanî	vicdanla ilgili olan
kamerî	ay ile ilgili olan	Zerdüşî	Zerdüştlük dini ile ilgili olan
kavmî	kavimle ilgili olan	zevalî	zevalle ilgili olan
Kıptî	Kıptîler ile ilgili olan	zihnî	zihinle ilgili olan
nebatî	bitkiyle ilgili olan	ziraî	tarımla ilgili olan

2. -An sıfat-fiil eki ile karşılama.

Abbasî	A.bin Abbas'ın soyundan gelen	kıyasî	uygulama ve benzetme ile elde edilen
alenî	herkesin içinde yapılan	kitabî	kitaba bağlı kalan
anî	bir anda oluveren	lâubalî	çekinmesi olmayan
arızî	dıştan gelen	Lûtî	Lût kavminin sapık davranışlarını huy edinen
aynî	madde olarak verilen	kastî	kasıtlı olarak yapılan
bedevî	çölde yaşayan	keyfî	gerçeğe, akla, yol ve yöntemine uymayan
bedîî	beğenilen	kısmî	bir şeyin yalnızca bir bölümünü içine alan
cebrî	zorla yapılan	mağşerî	mağşeri andıran
cevizî	cevizi andıran	manevî	duygularla sezilebilen
efsanevî	efsanelerde geçen, kendi-si için efsaneler düzülen	merkezî	merkezi oluşturan
ezelî	başlangıcı olmayan	mihanikî	düşünmeden,...kasların hareketiyle yapılan
ferdî	tek başına yapılan	midevî	mideye iyi gelen
fevrî	birdenbire, düşünmeden yapılan	mizahî	içinde gülmece bulunan
fiilî	gerçekten yapılan	mülkî	asker sınıfı dışında kalan
gayriciddî	ciddî olmayan	naklî	anlatılan, söylenen
gayrikanunî	yasaya uygun olmayan	nihaî	işi sona erdiren
gayrinizamî	düzenli olmayan	nuranî	saygı uyandıran
gayrisihî	sağlıklı olmayan	rabbânî	Tanrı'dan gelen
gıyabî	bulunmadığı sırada yapılan	resmî	samimî olmayan
hamasî	başlangıcı olmayan	rubaî	dört dizeden oluşan...

hasbî	gönüllü ve karşılıksız yapılan	ruhanî	din... işlerini ele alan, bunlarla ilgili bulunan
havaî	havada bulunan	Rumî	Anadolu'da yaşayan
hayatî	büyük önem taşıyan	samimî	candan davranan
hesabî	hesabını iyi bilen	semaî	bir kurala bağlı olmayıp işitmekle öğrenilen
hicrî	tarih başı olarak hicreti kabul eden	sultanî	sultanlara yaraşan
ihtimalî	olabilen	tabî	tabiatta bulunan
ihtiyatî	ilerisi düşünülerek yapılan	taklidî	taklit yoluyla yapılan
iltizamî	isteyerek, bilerek yapılan	tarihî	unutulmayan
indifâî	püskürten	tufeylî	bir kimsenin sırtından geçinen
insanî	insanlığa yakişan	tatbikî	uygulamaya yer verilen
intanî	mikropla oluşan	vicahî	yüz yüze yapılan
irsî	kalıtımla geçen	zahirî	görünen
istisnaî	benzerlerine uymayan	zacrî	zorlayan
itibarî	gerçekten öyle olmadığı halde öyle sayılan	zımnî	dolayısıyla anlatılan
kalbî	içten, gönülden gelen	zührevî	...gibi cinsel ilişkilerle bulaşan (hastalık)
karakuşî	kanun, kural, mantık ölçülerine dayanmayan		

3. -II eki ile karşılama.

Alevî	Alevîliğe bağlı	kıyasî	kurallı
asabî	sinirli	lâubalî	senli benli
cezrî	köklü	leylî	yatılı
ciddî	ağır başlı	mantıkî	mantıklı
daimî	sürekli, temelli, gedikli	marazî	hastalıklı
demevî	kanlı	mecburî	Zorunlu
devrî	devirli	neharî	gündüzlü
fiilî	eylemli	nuranî	nurlu
Habeşî	Habeşli	resmî	teklifli
hayatî	önemli	Rumî	Anadolulu
hesabî	hesaplı	rustaî	köylü
hurpanî	perişan kılıklı	samimî	içli dışlı
ıstırarî	zorunlu	Selçukî	Selçuklu
itrî	kokulu	süflî	pis kılıklı
ihtimalî	olasılı	şehvanî	şehvetli

ihiyarî	isteğe bağlı	şifahî	sözlü
iltihabî	iltihaplı	tahlilî	çözümlemeli
indifaî	döküntülü	tahrirî	yazılı
insiyakî	iç güdülü	tatbikî	uygulamalı
intanî	mikroplu	tenkidî	eleştirmeli
iradî	iradeli	Turanî	Turanlı
istisnaî	ayrıklı	vahşî	güçlü
izafî	görelî	zarurî	zorunlu
kanunî	yasalı	zımnî	kapalı, gizli

4. “-An (olan) kimse; -Dan olan kimse” şeklinde karşılama.

acemî	bir işi beceremeyen kimse	havarî	bir önderin düşüncesini yayan kimse
adî	sıradan, bayağı olan kimse	Hurufî	Hurufiliğe mensup olan kimse
Ahî	Ahîlik ocağından olan kimse	Marunî	Marunî topluluğundan olan kimse
Alevî	Alevîliğe bağlı (kimse)	Mecusî	Mecusîlik dininden olan kimse
avdetî	İslâm dinine dönmüş kimse	Melâmî	Melâmîlik yanlısı olan kimse
Babaî	Babaîlik mezhebinden olan kimse	Muhammedî	Hz. Muhammed’in dininden olan kimse
Bahaî	Bahaîlik yanlısı kimse	Mevlevî	Mevlevîlik tarikatına bağlı kimse
Batunî	Batniyye mezhebinden olan kimse	Musevî	Musa Peygamberin dininden olan kimse
Bektaşî	H.B.Veli’nin tarikatına girmiş olan kimse	Nakşibendî	Nakşibendîlik tarikatından olan kimse
Berberî	...Berberistan halkından veya bu halkın soyundan..	Nesturî	Nesturî mezhebinden olan (kimse)
Caferî	Şiîliğin bir kolu ve bu koldan olan kimse	nusayrî	... yaşayan bir Türk topluluğuna verilen ad
ciddî	gülmeyen kimse	Rafizî	Rafizîliği benimseyen kimse
Dürzî	.. olan Müslüman topluluk	Rufaî	Rufaîlik tarikatından olan kimse
ecnebî	başka devlet uyruğunda olan kimse	santurî	santur çalan kimse
fedâî	canını esirgemeyen kimse	seferî	yolcu.. oruç tutmak ve namaz kılmak zorunda olmayan kimse
fennî	yöntemine göre iş gören kimse	Sünnî	Sünnet ehlinde olan kimse
fırafî	kaçmış olan (kimse)	Süryanî	Süryanî topluluğundan olan kimse

Halvetî	Halvetî tarikatından olan kimse	Şafiî	Şafiî mezhebinden olan kimse
Hambelî	Hambelî mezhebinden olan kimse	şehvanî	şehvete aşırı derecede düşkün olan kimse
Hanevî	Hanevîlik mezhebinden olan kimse	Şîî	Şîîlik mezhebinden olan kimse
harabatî	vaktini meyhanlerde veya zevk ve sefada geçiren ...	tamburî	tambur çalan kimse
hercaî	hiçbir şeyde kararlı olmayan	Ticanî	Ticanî tarikatından olan kimse
İsevî	Hz. İsa'nın yaydığı dinden olan	tiryakî	...keyif veren maddelere alışmış olan kimse
Kadirî	Ş.A.Geylanî'nin kurduğu tarikata girmiş olan kimse	udî	ud çalan kimse
kanunî	kanun çalan kimse	ümmî	okuyup yazması olmayan kimse
kemanî	keman çalan kimse	yabanî	ilkel bir durumda yaşayan (insan,hayvan...)
Kıptî	Mısır halkından olan kimse	Yahudî	Musa dinine bağlı olan kimse
kitabî	özgür düşünemeyen kimse	Yezidî	Yezidîlik mezhebin den olan kimse
mağribî	mağrib halkından olan kimse	Zerdüşî	Zerdüşî'ün kurduğu dinden olan (kimse)
Malikî	Malikî mezhebinden olan kimse		

5. -sAl ekleri ile karşılama.

abidevî	anıtsal	kürevî	küresel
ananevî	geleneksel	lahutî	tanrısal
asabî	sinirsel	maddî	maddesel
berî	karasal	madenî	madensel
cinsî	eşeyssel	mahallî	yöresel
dairevî	dairesel	manevî	tinsel
fahrî	onursal	mantıkî	mantıksal
farazî	varsayımsal	nakdî	parasal
ferdî	bireysel, kişisel	nazarî	kuramsal
fiilî	edimsel	nebatî	bitkisel
fizikî	fiziksel	rahmanî	tanrısal
hayvanî	hayvansal	ruhî	ruhsal
hissî	duygusal	sathî	yüzeysel

içtimâî	toplumsal	şahsî	kişisel
ilâhî	tanrısal	şeklî	biçimsel
illî	nedensel	tarihî	tarihsel
ilmî	bilimsel	zafî	kişisel
ırsî	kalıtsal	zihnî	zihinsel
kimyevî	kimyasal	ziraî	tarımsal
kutsî	kutsal		

6. "...olan" şekli ile karşılama.

acemî	bir işin yabancı olan	ihtiyarî	seçmeli olan
ahdî	antlaşmaya göre olan	istisnaî	kural dışı olan
arızî	sonradan olan	keyfî	isteğe bağlı olan
arzanî	enine olan	maşerî	topluluğun olan
aslî	esas olan	mehdî	doğru yolda olan, hidayete ermiş olan
cinaî	konusu cinayet olan	merkezî	merkezde olan
destanî	destan kahramanlarına yararır nitelikte olan	mirî	hazinenin malı olan
divanî	... ferman, berat gibi belgelerde kullanılmış olan	nispî	birbirine göre olan
fitrî	yaratılıştan olan	nizamî	istenilen düzende olan
garbî	batı yönünde olan	resmî	devletin olan
gayrişuurfî	bilinç dışı olan	şahsî	kişinin malı olan
gıyabî	görüştirmeden olan	tabîî	tabiatte olan
hakikî	gerçek olan	tarihî	anılma değeri olan
harekî	hareket durumunda olan	tedricî	derece derece olan
haricî	dıştan olan	tulanî	uzunlamasına olan
hayalî	hayal ürünü olan	vicahî	yüz yüze olan

7. Yine -î eki ile karşılama.

amelî	tatbikî	nispî	izaffî
dasitanî	destanî	resmî	ciddî
gayriciddî	lâubalî	semaî	semavî
ıstırarî	mecburî	siyahî	zencî
insiyakî	sevkitabîî	süflî	adî
izafî	nispî	şehvanî	şehevî
kısmî	cüzîî	ulvî	semavî
lâubalî	aşırı samimî	vahşî	yabanî
lâhutî	ilâhî	yabanî	vahşî

Mecusî	Zerdüştf	Yahudî	Musevî
Nasranî	İsevî		

8. -Al eki ile karşılama.

cinsî	cinsel	kısmî	tikel
cüz'î	tikel	küllî	tümel
esasî	asal	mahallî	yerel
helezonî	helisel	millî	ulusal
hususî	özel	siyasî	siyasal
içtimaî	sosyal	umumî	genel
iptidaî	ilkel	zatî	özel

9. "... renginde (olan);... renkte (olan), ... renkli" şeklinde karşılama.

altunî	altın renginde olan	kurşunî	koyu külgrenginde olan
		kuzgunî	kara
angudî	angut kuşunun renginde	lâciverdî	lâcivert renkli
		leylâkî	leylâk renginde olan
barudî	koyu gri renkte olan	limonî	limon renginde olan
çividî	çivit renginde olan	nefî	siyaha yakın koyu yeşil renginde olan
demirî	demir renginde olan	nohudî	kirli veya donuk sarı
eflâtunî	açık mor renkte olan	patlıcanî	patlıcan renginde olan
erguvanî	eflâtunla kırmızı arası renkte olan	samanî	saman rengi
findıkî	findık kabuğunun renginde olan	sincabî	Kahverengi ile kurşun rengi arasında olan
fıstıkî	sarıya çalan açık yeşil renkte olan	şarabî	kırmızı şarap renginde olan
filizî	asma filizi renginde olan	tahinî	tahin rengi olan
gümüşî	gümüş renginde olan	tarçınî	sarı ile kahverengi arası renkte olan
hakî	toprak renginde olan	zeytunî	kahverengine çalan yeşil renkte olan
havaî	havaî mavi renginde olan	zümürdî	zümrüt renginde olan
kimyonî	kahverengiye çalan yeşil renkte olan		

10. Uzun bir açıklama cümlesiyle karşılama.

		idadî	-
abadî	-	iltisakî	-
arabankürdî	-	kalenderî	-

acemkürdî	-	kûfî	-
bağdadî	-	kürdî	-
bayatî	-	lâhurî	-
celâlî	-	mesnevî	-
dağî	-	mihanikî	-
davudî	-	sebkîhindî	-
divanî	-	semaî	-
ferahî	-	seylanî	-
gulyabanî	-	sümbülî	-
harbî	-	şalakî	-
havarî	-	şeddadî	-
haydarî	-	telkârî	-
hüseynî	-	zatülkürsî	-
horasanî	-	zifirî	-
İbranî	-		

11. Yeni bir kelime ile karşılama.

amudufikârî	bel kemiği	medenî	uygar
anî	birdenbire	müddeiumumî	savcı
bedihî	besbelli, apaçık	sevkitabî	içgüdü, insiyak
Cedî	Oğlak burcu	sun'î	eğreti
fedâî	serdengeçti	takdirilâhî	yazgı, alın yazısı
garpkârî	Batı yapısı	tesadüfî	rastlantı
kanunuesasî	anayasa	zamkîarabî	Arap zamkı
kat'î	kesin	zebanî	cehennem bekçisi

12. -sİz isimden isim yapma eki ile karşılama.

anî	apansız	gayrisihhî	sağlıksız
ebedî	sonsuz, ölümsüz	hasbî	karşılıksız
ezelî	başlangıçsız	hercaî	vefasız
fuzulî	yersiz	lâubalî	saygısız, teklifsiz
gayriciddî	ciddiyetsiz	neharî	yatısız
gayriiradî	istençsiz	süflî	kılıksız
gayrikiyasî	kuralsız	sükûtî	sessiz
gayrinizamî	düzensiz	tabî	katıksız

13. "-A özgü olan" şeklinde karşılama.

Arî	Arî halkına özgü olan	mevziî	bir yere özgü olan
askerî	askere özgü olan	millî	millete özgü olan

cenubî	güney özgü olan	Samî	Sami koluna özgü olan
garbî	batıya özgü olan	şarkî	doğuya özgü olan
ilâhî	Tanrı'ya özgü olan	şimalî	kuzeye özgü olan
leylî	geceye özgü olan		

14. "-A dayanan" şeklinde karşılama.

aklî	akla dayanan	garamî	canlı duygulara ve aşka dayanan
amelî	işe dayanan	indî	... bir kişinin kendi kanısına dayanan
ananevî	geleneğe dayanan	milâdî	milâda dayanan
cezaî	cezaya dayanan	naklî	nakle dayanan
enfüsî	...değil, ferdin düşünce ve duygularına dayanan	tecrübî	denemeye dayanan

15. -(i)k ekiyle karşılama.

cevvî	atmosferik	mıknatısî	manyetik
farazî	hipotetik	nazarî	teorik
hendesî	geometrik	siyasî	politik
iktisadî	ekonomik	şehvî	erotik
kavmî	etnik	tatbikî	pratik
kalevî	alkalik	uzvî	organik
mahrufî	konik		

16. "-A ilişkin" şeklinde karşılama.

dünyevî	dünyaya ilişkin	mimarî	mimarlığa ilişkin
edebî	edebiyata ilişkin	mülkî	ülke yönetimine ilişkin
felsefî	felsefeye ilişkin	nebevî	Hz.Muhammed'e ilişkin
küllî	bütüne ve genele ilişkin	semavî	göğe ilişkin
maî	suya ilişkin	ticarî	ticarete ilişkin
malfî	maliyeye ilişkin	zafî	kişiyeye ilişkin
meslekî	mesleğe ilişkin		

17. "niteliğinde olan" şeklinde karşılama.

adalî	kas niteliğinde olan	hayalî	hayal niteliğinde olan
cevabî	cevap niteliğinde olan	ihzarî	hazırlık niteliğinde olan
destanî	destan niteliğinde olan	mecazî	mecaz niteliğinde olan
efsanevî	efsaneyi andırır nitelikte olan	nazarî	kuram niteliğinde olan
fer'î	ayrıntı niteliğinde olan	tasvirî	tasvir niteliğinde olan

18. -miş sıfat-fiil eki ile karşılama.

abanî	abanî kumaşından yapılmış	kisbî	sonradan kazanılmış
acemî	eli işe alışmamış	mevzî	yayılmamış
cevizî	cevizden yapılmış	rabbanî	Tanrı'ya ulaşmış
fağfurî	fağfurdan yapılmış	tabî	alışılmış
hakikî	aslı değişmemiş	tarihî	tarihe geçmiş
kıyasî	kurala göre yapılmış	tiryakî	bir şeye alışmış

19. -l isimden isim yapma eki ile karşılama.

adalî	kasıl	kanunî	yasal
afakî	nesnel	maderşahî	ana erkil
enfüsî	öznel	pederşahî	ata erkil
helezonî	sarmal	rubâî	dördül
hükmî	tüzel	şehvî	kösnül
izafî	bağıl	şehvanî	kösnül

20. Batı menşeli bir kelime ile karşılama.

afakî	objektif	içtimâf	sosyal
asrî	modern	izafî	rölatif
beyzî	oval	maderşahî	matriarkal
gayriaklî	irrasyonel	nispî	rölatif
ibdaî	orijinal	şamanî	şamanist

21. "... dışı" şeklinde karşılama.

gayriaklî	akıl dışı	gayrişahsî	kişilik dışı
gayriilmî	bilim dışı	gayrişuurfî	bilinç dışı...
gayriinsanî	insanlık dışı	gayritabiî	doğa dışı
gayriiradî	irade dışı	gayritabî	olağan dışı
gayrikanunî	yasa dışı	lâdinî	din dışı

22. -lik eki ile karşılama.

aşarî	ondalık	süflî	aşağılık
bendegî	kulluk, kölelik	şahsî	özlük
ferahî	bolluk, genişlik, ucuzluk	tedafü	savunmalık
senevî	yıllık	yevmî	günlük, gündelik
sıhrî	akrabalık, hısımlık		

23. -ÇA eşitlik eki ile karşılama.

adedî	adetçe, sayıca	insanî	insanca
behimî	hayvanca	lâubalî	teklifsizce

gayriahlâkî	ahlâksızca	nakdî	paraca
havanî	hayvanca	şeytanî	şeytanca

24. -Çİ isimden isim yapma eki ile karşılama.

irticaî	gerici	siyasî	politikacı
kanunî	kanuncu	udî	utçu
reybî	şüpheci	zuhurî	taklitçi
nihaî	sonuncu		

25. "-A ait" şeklinde karşılama.

bendeğî	köleye ait	şahsî	kişiye ait
lâfzî	sözün söylenişine, yapısına ait	tasavvufî	tasavvufa ait
lâhurakî	Lâhor'a ait	Yemenî	Yemen ülkesine ait

26. -mA fiilden isim yapma eki ile karşılama.

ırsî	soydan kalma	tahminî	kararlama
mesaî	çalışma	tahminî	oranlama
sunî	yapma	vasatî	ortalama

27. Ayrılma hâli eki (isimden isim yapma fonksiyonlu) ile karşılama.

cezrî	kökten	kalbî	içten
derunî	içten	samimî	içten
ferî	ikinci dereceden	vilâdî	doğuştan

28. -ArAk zarf-fiil eki ile karşılama.

gayriihtiyarî	elinde olmayarak	tabî	gereği olarak
gayrişuurî	bilinç dışı olarak, yaptığını bilmeyerek	samimî	senli benli olarak
meccanî	parasız olarak		

29. -r/-mAz sıfat-fiil ekleriyle karşılama.

garpkârî	Batu örneklerine benzer	mecburî	kaçınılmaz
gayriilmî	bilime uymaz	sıhhî	sağlığa yarar

30. -Ay fiilden isim yapma ekiyle karşılama.

amudî	dikey	şakulî	düşey
sunî	yapay	ufkî	yatay

31. -İcİ fiilden isim yapma eki ile karşılama.

daimî	kalcı	inzibatî	düzenleyici
ihzarî	hazırlayıcı	zercî	zorlayıcı

32. "... biçiminde olan" şekli ile karşılama.

armudî	armut biçiminde olan	halkavî	halka biçiminde olan
--------	----------------------	---------	----------------------

beyzî	yumurta biçiminde olan	üstüvanî	silindir biçiminde olan
-------	------------------------	----------	-------------------------

33. -ÇA isimden isim yapma eki ile karşılama.

Arabî	Arapça	itibarî	saymaca
farisî	Farsça	vicahî	yüzlemece

34. "-A uygun olan" şekli ile karşılama.

kanunî	kanuna uygun olan	midevî	mideye uygun olan
kitabî	kitabına uygun olan		

35. -DA bulunma hâli eki ile karşılama.

fevkanî	üstte	marazî	hastalık derecesinde
harekî	hareket hâlinde		

36. -k fiilden isim yapma eki ile karşılama.

elâstikî	esnek	zımnî	içerik
takribî	yaklaşık		

37. "-A aykırı" şeklinde karşılama.

gayriahlâkî	ahlâka aykırı	gayritabiî	doğaya aykırı
gayriilmî	bilime aykırı		

38. -Çİl isimden isim yapma ekiyle karşılama.

asrî	çağcıl	ehlî	evcil
------	--------	------	-------

39. -sİzİn eki ile karşılama.

anî	ansızın	gayriihtiyarî	istemeksizin
-----	---------	---------------	--------------

40. -mAdAn zarf-fiil eki ile karşılama.

gayriihtiyarî	düşünmeden		
---------------	------------	--	--

41. -GAn fiilden isim yapma ekiyle karşılama.

insıtraff	bükülgen	lüzucî	yapışkan
-----------	----------	--------	----------

42. -kİn fiilden isim yapma eki ile karşılama.

fırarî	kaçkın	sükûtf	suskun
--------	--------	--------	--------

43. "-A göre" şeklinde karşılama.

nispî	birbirine göre	tahminî	tahmine göre
-------	----------------	---------	--------------

44. "en" zarfıyla karşılama.

asgarî	en az	azamî	en çok
--------	-------	-------	--------

45. "çok" zarfıyla karşılama.

kuzgunî	çok koyu	zifirî	çok kara
---------	----------	--------	----------

46. ile ve -lA vasıta ekiyle karşılama.

samimî	içtenlikle	tahrirî	yazı ile
--------	------------	---------	----------

47. -cık ekiyle karşılama.

zahirî	yapmacık	sunî	yapmacık
--------	----------	------	----------

48. -ağan ekiyle karşılama.

tabîî	olağan.		
-------	---------	--	--

49. "-A dair" şeklinde karşılama.

tarihî	tarihe dair		
--------	-------------	--	--

50. "-A düşkün" şeklinde karşılama.

bekrî	içkiye düşkün		
-------	---------------	--	--

51. "-A benzer" şeklinde karşılama.

Avrupaî	Avrupalılara benzer		
---------	---------------------	--	--

52. "-A vergi" şeklinde karşılama.

Avrupaî	Avrupalılara vergi		
---------	--------------------	--	--

53. "... gibi" şeklinde karşılama.

Avrupaî	Avrupalılar gibi		
---------	------------------	--	--

54. -ki aitlik ekiyle karşılama.

zahirî	görünürdeki		
--------	-------------	--	--

55. -dAn hal ekiyle karşılama.

nakdî	para bakımından		
-------	-----------------	--	--

5. Sonuç

Türkçe Sözlük'te (TDK, Ankara 1998) 445 tane nispet -î'si almış kelime bulunduğu tespit edilmiştir. Bu kelimelerin ekseriyeti bugün toplumumuz tarafından da rahatça kullanılmakta ve bu kelimeler Türkçenin ifade gücünü zenginleştirmektedir. Bunun yanı sıra bu kelimelerdeki nispet -î'sine 55 değişik şekilde karşılık verildiğini görüyoruz. Ekler, kelimeler ve edatlar şeklinde ortaya konan bu karşılama şekillerini şöyle sıralayabiliriz:

a. Eklerle karşılama.

1. -li eki, 48 kelime.
2. -sAl eki, 39 kelime.
3. -î eki, 20 kelime.
4. -sIz eki, 16 kelime.
5. -Al eki, 15 kelime.
6. -(i)k eki, 13 kelime.

7. -I eki, 12 kelime.
8. -IIk eki, 9 kelime
9. -cA (çekim eki) eki, 8 kelime.
10. -cI eki, 7 kelime.
11. -dAn (İ.İ.Y.Eki fonksiyonlu) hâl eki, 6 kelime.
12. -mA eki, 6 kelime.
13. -ArAk zarf-fiil eki, 5 kelime.
14. -cA (yapım eki) eki, 4 kelime.
15. -Ay eki, 4 kelime.
16. -IcI eki, 4 kelime.
17. -dA hâl eki, 3 kelime.
18. -k fiilden isim yapma eki, 3 kelime.
19. -cII eki, 2 kelime.
20. -gAn eki, 2 kelime.
21. -kIn eki, 2 kelime.
22. -cIk eki, 2 kelime.
23. -sIzIn/-sizin eki, 2 kelime.
24. -IA vasıta eki, 2 kelime.
25. -ağan eki, 1 kelime.
26. -ki aitlik eki, 1 kelime.
27. -dAn hâl eki, 1 kelime

b. Kelimelerle ve açıklamalarla karşılama.

1. Sıfat-fiil grubu (-an/-en, -mış/-miş, -r, -maz), 157 kelime.
2. Sıfat-fiil grubu (" -IA/ile ilgili olan" şekli), 128 kelime.
3. Sıfat tamlaması (-an/-en kimse), 59 kelime.
4. Renk ifadesi (... renginde/... renkli), 31 kelime.
5. Uzun açıklama cümlesi, 35 kelime.
6. Yeni kelime, 17 kelime.
7. Batı menşeli bir kelime, 10 kelime.
8. "çok, en" zarfları, 4 kelime.

c. Edatla karşılama, 39 kelime.

Görülüyor ki, nispet ekini tek bir Türkçe ekle karşılamak mümkün değildir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi tam 27 ek, ayrıca birçok kelime grubu

bugün nispet -î'sini ancak karşılamaktadır. Nispet ekine alternatif olarak ortaya konan -sal/-sel eki ise, ancak 39 kelimedede onu karşılayabilmiştir. -lı/-li eki bu konuda -sal/-sel'den daha canlı gözükmemektedir. Fakat bu görüşümüz alıntı kelimeler için geçerlidir. -sal/-sel eki nispet -î'sini tam karşılayamasa da *Türkçe Sözlük*'te yapılan taramalar, Türkçe kelimelerde -sal/-sel ekinin tipik bir sıfat eki olma yolunda olduğunu göstermektedir.

Nispet -î'sine karşılık olarak verilen bu şekiller, -sal/-sel ekini karşılarken de aynen kullanılmıştır. Fark nispet -î'li kelimelerin sayıca fazla olduğudur. Fakat bu Türkçe için bir zenginliktir. Nitekim dil, bu yeni kelimelerin bir kısmını bünyesine kabul ederken, bir kısmını da unutulmaya mahkûm etmiştir. Bunun yanında iki ekin hâkimiyet savaşı verdiği de açık şekilde görülmektedir. “*Bitkisel*” kelimesi “*nebatî*”yi, “*geleneksel*” kelimesi “*ananevî*”yi, “*toplumsal*” kelimesi “*içtimaî*”yi kullanıştan kaldırmış olabilir; ama “*hayatî*”, “*maddî*” ve “*manevî*” kelimeleri “*yaşamsal- maddesel- tinsel*” kelimelerine hâlâ galip değiller mi? Bu örneklerin sayısını çoğaltmak mümkündür.

Bütün bunlar göz önüne alınırsa, meselelere ilmî olarak yaklaşmanın önemi ve asırlardır kullandığımız veya yeni türetilmiş kelimelerimiz hakkında güvenilir son kararın Türk dilini lâyıkıyla kullananlar tarafından verileceği hükmü ortaya çıkmaktadır.

Kaynaklar

- AKSOY, Ömer Asım, “Ya-yı Nisbîyi Türkçeye Çevirme Yolları”, *Türk Dili*, V, 49 (Ekim 1955), s. 4-8.
- AKSOY, Ömer Asım, “Nisbet Anlamları”, *Türk Dili*, VI, 66 (Mart 1957), s. 315-318.
- BANGUOĞLU, Tahsin, *Dil Bahisleri*, İstanbul 1941.
- BANGUOĞLU, Tahsin, “Arapça Nispet Sıfatlarını Nasıl Türkçeleştirebiliriz”, *Ülkü*, S. 32, 34, 39 (1943).
- BANGUOĞLU, Tahsin, “Arapça Nispet Sıfatlarını Nasıl Türkçeleştirebiliriz”, *Ülkü*, S. 32 (1943), s. 4.
- EREN, Hasan, “Yeni Bir Ek:-sal/-sel”, *Türk Dili*, 580 (Nisan 2000), s. 4.
- KORKMAZ, Zeynep, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara 1992.
- ÖZKAN, Mustafa, *Tarih İçinde Türk Dili*, İstanbul 1997.
- TİMURTAŞ, Faruk Kadri, *Osmanlı Türkçesi Grameri*, İstanbul 1995.
- Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1998.
- Türk Dili İçin, Türk Basınında Çıkan Türk Dili ile İlgili Makaleler*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, I-V, Ankara 1966-1967.
- YELTEN, Muhammet, “Anadolu Sahasında Yazılmış Sure Tefsirleri ve Bu Tefsirlerin Türk Dili Açısından Önemi”, *İlmî Araştırmalar* 9, İstanbul 2000, s. 249-254.